Issue-2
20–07–2025
ByArslan,
Email-havahihume@gmail.com

کاغذی نقاب

કાગઝી નકાબ

કન્સર્ન્ડ સિટિઝન્સ ટ્રિબ્યુનલ – ગુજરાત 2002, ગોધરા 27 ફેબ્રુઆરી 2002 કે હાદસે કે બાદ ગુજારાત મેં હુઇ ખૂની તબાહી કે રિસ્પોન્સ મેં બનાઇ ગઇ થિ. યે આઠ રુકનોં પર મુશ્તમિલ ટ્રિબ્યુનલ ગુજારાત ઔર દેશભર કે ચંદ તંઝીમોં સે મશવરા કરકે તશકીલ દી ગઇ થિ. ઇસકે કાર્યક્ષેત્ર કી તફસીલ ઔર ઉન તંઝીમોં કી ફહેરિસ્ત જુને ઇસ પબ્લિક ઇન્ક્વાયરી કી દરખાસ્ત કી થિ Annexure 1 મેં શામિલ હૈ.

ટ્રિબ્યુનલને 2,094 મૌખિક ઔર તહરીરી ગવાહિયાં . ઇન્ફ્રાદી ઔર ઇજ્તેમાઇ . હાસલ કીં, જુ પીડિતો ઔર અઝાદ હ્યુમન રાઇટ્સ જૂથો, ખવાતીન સંગઠન, NGOs ઔર તલ્બા હમ તાલીમી ઇદારોં સે ટલુક રખતે લોકોસે મીલિં. રિલીફ કેમ્પોં કે ઇંચાર્જ ઔર કોમ્યૂનિટી લીડરોં કે દસ્તાવેજાત . મકતૂલ ઔર 'ગુમશુદા' અફરાદ કી લિસ્ટોં સે લેકર માઇશી નુક્સાન ઔર મઝહબી તહકીર કે ફિસલી તફસીલત . અપ્રે નૌઇયત મેં બેનઝીર ઔર પહેલી દફા થી. ટ્રિબ્યુનલ ને ઇન સે ખુબ ફાયદા ઉઠાયા હૈ ઔર ઇનહેં એક જુદા Annexure વોલ્યૂમ મેં શામિલ કિયા જારહા હૈ.

ટ્રિબ્યુનલ ઉન પીડિતોં કો ખિરાજે અકીદત પેશ કરતી હૈ જુન્હોંને ફર્દન ઔર ઇજ્તેમાઇ તૌર પર હમેં અપ્રી કહાનીઓ સુનાઇ . પોતાની જાત કે ખતરોં કે બાવજૂદ . ઇસ ઉમ્મીદ મેં કે કભી ઇન્સાફ મિસર હોયે ઔર મજૂરમોં કો સજા મિલે. jab ટ્રિબ્યુનલ અમદાવાદ મેં બૈઠી, ઉસ વક્ત ભીં ધમકિયાં થિ ઔર શાહિબાગ જૈસે જગહોં મે મોજૂદ સર્કિટ હાઉસ હમેં ફરાહમ નહી કિયા ગયા . હમ ઉન આર્કીવરોં ઔર મેદાન મેં કામ કરનેવાલે activists કે બેહદ્ શુકરગુઝાર હૈં જુન્હોંને રાત દિન મહનત કરકે પીડિતોં ઔર ઇતિમાદ પાત્ર ગવાહોં કો ઉન તક પહુંચાયા.

- History of Communal Violence in Gujarat (ગુજરાત મેં ઐસે વારદાત કી મુખ્તસર તારીખ) :-

1961 સે 1971 તક ગુજારાત કે 16 રાજ્ય મે ફસાદાત ફૈલેગએ, જિસમે શહરી લાકોં મૈં 685 ઔર દેહાતી લાકોં મૈં 114 વાકિયાત રેકોર્ડ હુએ. સિરફ શહરોં મૈં જો 685 વાકિયાત દસ સાલોં મૈં હુએ, ઉસ્મેં અકેલે 1969 મૈં 578 ફસાદાઁ રેકર્ડ કિએ ગયે, યે ઉસ દિહાયી કા સબસે ખૂની સાલ થા. અમદાવાદ સે શુરૂ હોકર યે વડોદરા સહિત બહોત સારે લાકોં મૈં ફૈલ ગયે.

એક્ગુજારાતી હ્યુમન રાઇટ્સ ઍક્ટિવિસ્ટ, જીસને Tribunal કે સામને ગુવાહી દિ ઔર જીસ્ને ઉન ફસાદોં કો ખુદ દેખા થા, ઉનકી કહાની લોગો કે દરમિયાં કી ખરાબ તલ્લુકાત કી એક મિસાલ બન ગઇ.

"એક્દિન (20 સપ્ટેમ્બર 1969) દુપહર મેં એક જુલ્મ ભરા મંજર હુઆ. એક નૌજવાન મુસલમાન, જીસ્કી મિલ્કિયત કુચલ દી ગઇ થિ, ગુસ્સે મેં કહને લગા કે વહ બદલા લેગા. ઇસ પર ભીડ ને ઉસે ઘેર લિયાઁ, ઉસપર ધડાધડ ઘુંસે ચલાઁએ ઔર ઉસે 'જય જગન્નાથ' બોલને પર મજબૂર કરને લગે. વોહ લગાતા રહા કે નહી બોલેગા, ચાહે જાન ક્યોં ન ચલી જાય. ઇસપર ભીડ મેં સે કિસી ને કહા કે તો ઇસે ખતમ હી કર દો. ટૂટી દુકાનોં સે લક્ડી ઉઠાઇ ગઇ, રસ્તે કે બિચો-બિચ ચિતા લગાઇ ગઇ, ઉસ પે ઔર ઉસ નૌજવાન પે પેટ્રોલ છીડક દિયા ગયા ઔર ઉસે બડી બેરહમી સે ઝોક દિઆ ગયા. હેરત કી બાત યે હૈ કે વ્હાં મૌજૂદ કોઇ ભી હિંદૂ એતિરાઝ નહી કરતા . હલાંકે કે મુસલમાનોં કી ચીખેં હિંદૂ ભીડ કે જશ્ન મેં દબ ગઇં."

યહ ગુજારાત કા પહલા બડા ફિરકાવાર (યેહ ફિરકાવારિયત સે મુરાદ, Communal, religious) તશદ્દુ થા. જિસમે બડી પેમાને પર કત્લેઆમ, આગઝની ઔર લૂટપાટ હુઇ થી. ઇસ તશદ્દુ મેં 1100 સે જિયાદા લોગોં કી જાન ગઇ ઔર કરોડો રૂપિયે કી મિલ્કિયત તબાહ હોઇ. સડકોં પર જાનસંઘી . BJP કી પહેલી શકલ . કે લગાયે ગયે નારે ઇસ ફસાદ કો 1946 કા બદલા કહરહે થે. (તક્સીમ ઔર આજાદી સે પહલે, અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન મેં મુસ્લિમ લીગ મોજૂદ થિ.)

1969 મેં વડોદરા મેં પહલી દફા મન્સૂબાબંદ ફસાદ હુએ. મુસલમાનોં કી વો દુકાનેં જો પહલે સે નિશાન લગાકે પહચાની ગઇ થિ, ઉને ઍક મન્મઝમ ઢંગ સે તબાહ કિયા ગયા. યે ઇસ બાત કી દલિલ થિ કે યે હિંસા પહેલે સે હી પ્લાન થિ.

1974 સે 1980 તક્ગુજારાતી સોસાયટી દૂસરે મસાઇલ મેં મશગૂલ રહી. 1981 કી anti-reservation હરકત, જુસે ઉસ વક્ત કી Congress હકૂમત કે KHAM પોલિસી પર રિએક્શન કહા ગયા, એક ષાતિર કાવિશ સે ઍક બડી ફિરકાવાર હિંસા મેં બદલી ગઇ . તાકે હિંદૂઓં મેં જાતી ખાતોં પર હો રહી તફરીક કો રોકા જાયે.KHAM . (K = ક્ષત્રિય, H = હરિજન, A = આદિવાસી, M = મુસલમાન) . ઍક બોટ બ્લોક થા.

ઇસ સે Congress કો બહોત બડા ઇલેક્ટોરલ ફાયદે મીલે. anti-incumbency ફેક્ટર કે બાવજૂદ, પાર્ટી ને 1985 કે ઇલેકશન મેં બહુમત સે જીત હાસિલ કી, ઔર 1980 કે મુકાબલે મેં બહુત જિયાદા સીટેં જીતિ. લેકિન KHAM પોલિસી સે upper castes કે સિવાય, Patels . જો દર્મિયાની જાત હૈ ઔર જિનકે પાસ હકિકી મૈશી તાકત ઔર સિયાસી અસર હૈ . ભી શિદ્દત સે નારાઝ હુએ.

જબ Patidars (Patels) ને KHAM કો તોડી દેને કા કામ અપ્રે સપુર્દ કિયા, તબ Congress કી કિયાદત . જીસે યે જાદુઈ ઇલેક્ટોરલ નુસખા મિલા થા . યા તો ઇરાદા નહી રખતી થિ યા ફેર આઇંદા કી સિયાસી હિકમતે અમલ બનાને મેં નાકામ રહી. ઔર મુસલમાન . જો ઇસ ચેઇન કા આખરી હિસ્સા થે . સૌથી કમજોર કડી સાબિત હુએ.

પીછડી જાતિઓ ઔર કૌમોં કી રિઝર્વેશન કોટા કા મસલાઁ, upper caste લોગોં કી સિયાસી સોજબૂઝ કા મરકઝ બનગયા . ઔર યહ સિયાસત બાદ મેં તશદ્દુદ મેં બદલી ગઈ. હિંદૂ ઔર મુસલમાનોં કે દર્મિયાન ફિરકાવાર ફસાદ, જાતી આધારિત હિંસા કે ફૌરન બાદ આને લગે, ક્યોંકે યહ દંગે upper caste હિંદૂ સમાજ કે અંદર વધી રહી તફરીક સે તવજ્જો હટાનેકા ષાતિર હથિયાર બનગએ.

ઇસ જાતી જંગ કે દોરાન, ગુજારાત મેં VHP કી બુનીયાદ પડતી હૈ ઔર જલ્દ હી બજરંગ દળ ભી બનતી હૈ. યે RSS કી શાખાઓ ઍક ખાસ ઍજન્ડા કે સાથ બનાઇ ગઈ થિ. નીચી જાતિઓ કો ‘હિંદૂ એકતાઁ’ કે નારેઁ સે રઝા મંદિર કરના.

અમદાવાદ કી ઉન જગહોં મેં જુ ફસાદ સે મુત્તાસિર થિં (જિન્હોંને વડોદરા ઔર દૂસરે શહરોં કે લિએ મિસાલ કાઈમ કી), વ્હાં કે રેહવાસીઓ ને યે કહા કે ફસાદ સે પહલે કોઈ તનાવ યા દુશમની નહીં થિ. લેકિન સબસે ચૌકાનેઓં વાલા પાસું યે થા કે શરુઆતી દૌર મેં મુસલમાનોં ઔર હિંદૂઓં દોનોં કી દુકાનોં કો બરાબર અન્કોં મેં નશાન બનાયા ગયા . માનો કિસી હિસાબ સે તોલા જારહા હો.

કુછ વક્ત બાદ હિંસા આપ હી આપ તેજ હોતી ગઈ. બદલેકી વારદાતેં ઔર ફિર ઉનકા બદલાઁ . યે સિલસિલા શહરોં મેં તશદ્દુદ કી લહેર બનગયા. ઇસ દફા તશદ્દુદ કી શિદ્દત ઍસી થિ કે પહલી દફા પથ્થરો ઔર સળિયાઓં કી જગહ ગન, પેટ્રોલ બોમ્બ ઔર ધમાકેદાર ચીજોએ લે લી. યે ઍક જહનુમ જેવી ‘તરક્કી’ થિ. જાતી જંગ ઍક પૂરી ફિરકાવાર તબાહી મેં બદલ ચૂકી થિ.

1985 કી anti-reservation તહરીક કા ઍક ઐસા બાજુ સામમે આયા જો પહલે કભી નહી દેખા ગયા થા . upper caste ઔરતોં કો અપ્રે મર્દોં કે સાથ મેદાન મેં ઉતાર લિયાઁ ગયા. યે ઔરતેં મૂબ ની ઔર પુલીસ કે દરમિયાન ઍક બફર બેન ગઈ. ઇનોંને પુલીસ કો ગાલીઓ ઔર પથ્થર ખા થે હોએ ભી હિંસક ભીડ પર સખ્ત કાર્યવાહી સે રોક દિયા.

અપ્રિલ 1985 મેં પુલીસ ભી બાગી હુઇ ઔર ઉસ હિંસા કા હિસ્સા બન ગઈ. તેમણે અમદાવાદ મેં "ગુજરાત સમાચાર" કા દફ્તર જલાદિયા.જાતીય લડાઇ કો દબાને કે લિએ જો ફિરકાવાર ફસાદ રચા ગયા, ઉનમેં પુલીસ કી નીગરાની મેં 400 મુસલમાન ઘરોં કો પુરે રાજ્ય મેં આગ લગાકે રાખ બનાદિયા ગયા.

હાલાત પર કાબૂ પાને કે લિયે આખિરકાર ફોજ કો બુલાના પડા. લેકિન ફોજ જલ્દ હી બેહદ મુશ્કિલ હાલાત સે દુચાર હુઈ. VHP . જો અબ તક ખાસ અસરદાર નહી થિ . એહસાસાત સે ભરાપૂર ઍક મુહિમ ચલને લાગી કે ફોજ મુસલમાનોં કે હકમે ઝુકી હોઇ હૈ. સબબ યે થા કે ઉસ્કા કમાન્ડિંગ ઓફિસર ઍક મુસલમાન થા.

દૂસરી તરફ મુસલમાનોં ને ભી શિકાયત કી કે ફોજ હિંદૂઓં કે હકમે ઝુકી હુઇ હૈ. શહરી એતેમાદ હાસિલ કરને કે લિયે ફોજ કો પોસ્ટર મુહિમ ભી ચલાની પડી.

1981-82 સે મુકાબલે મેં, 1985 તક્ત નીચી જાતિઓ બહોત ઓર્ગેનાઇઝ્ડ થિ . કઈ દફા aggressively ભી. આ તહરીક કે આખરી મરહલે મેં આદિવાસીઓ કી તરફ સે ઍક તીવ્ર રિએક્શન સામને આયા. કઈ tribal ઇલાકોં મેં બડી જુલૂસ નિકાલી ગઇં, જો upper caste લોગોં કી લિયે ઍક ખબરદારી થિ.

સાબરકાંઠા જિલ્લે કા ઍક tribel ઇલાકા. ભિલોડા . મેં હથિયારબંધ નૌજવાન આદિવાસીઓ ને તશદ્દુદ કર દિયા. પાસ કે ગામ ટાકતુંકા મે રહને વાલે પટેલોં પર હમલા કિયા ગયા ઔર લૂટમાર કી ગઈ. સિરફ ચંદ મિનટોં મેં 26 દુકાનોં કો નશાન બનાકે ઉઝાડ દિયા ગયા.

1969 મેં, જબ હિતેન્દ્ર દેસાઈ વઝીરે આલાઁ થા, તબ સે હી દોનોં કોમોં કે અનાસિર ઔર સિયાસતમદોં કે દર્મિયાન જે તઆવન શુરૂ હુઆ થા, ઉસે ચીમનભાઈ પટેલ કે દોર (1969–1970) મેં બઢાવા મિલા. ઔર 1980 કે દાયકે મેં, જબ મધવસિંહ સોલંકી વઝીરે આલાં થા, તો યે નેચર બીલકુલ બેહક ગઈ. અમદાવાદ ઔર વડોદરા મેં Congress કી મુખ્તલિફ ગ્રુપોં ને, Hindu ઔર Muslim communities કે શરાબ માફિયાઓં કો ખુફિયા હિમાયત દિ. ઇસ સે યે જો ક્રિમિનલ-સિયાસી ગઠજોડ થા, ઉસે ફિરકાવાર તશદ્દુદ કા ઍક ખૂની ચહેરા મિલા.

1982 મેં વડોદરા મેં ગણેશ ચતુર્થી કી યાત્રા કો લઈને ફસાદ શરુ હુએ. 1983 મેં સંઘ પરિવાર ને પહેલી દફા "ગંગા જલ" ઔર "ભારત એકતા યાત્રા" કે નારાઓં કે સાથ સિયાસી મુહિમ ચલાઈ.

1985 મેં ઍક બાર ફિર anti-reservation ફસાદ ઉઠે . Congress હકૂમત ને OBC કોમોં કે કોટા મેં ઇઝાફા કિયા થા. જાતીય તનાવ સે પૈદા હુઈ ફૂટ કો દબાને કી કોશિશ મેં હકૂમતે ખૂદ ફિરકાવાર હિંસા કો હથિયાર બનાદિયા.

1987 ઔર 1991 કે દર્મિયાન, ગુજારાત મેં કુલ 106 ફિરકાવાર ફસાદ હુએ. ઇનમેં સેબસે બડી વજહ સિયાસી દુશ્મની ઔર ઇલેક્શન દૌરાન હુઈ ટક્કરોંકી થી. ટકરીબન 40 ફીસદ ફસાદ ઇન્હી વજહ સે પૈદા હુએ, બાકી 22 ફીસદ ટક્કરોઁ કી વજહ 'મઝહબી જુલૂસોં' સે જુડી તનાવભરી સૂરતે હાલ થી.

સિતમ્બર 1990 મેં ગુજારાત સે હી LK અડવાણી ને Somnath સે Ayodhya તક રથ યાત્રા કી શુરૂઆત કી, જીસકે સાથ દેશભર મેં તશદ્દુદ કી એક લહર છુટ ગઈ. ઉસી સાલ 1990 મેં ગુજારાત મેં અડવાણી કી રથ યાત્રા કે બાજહ સે શદીદ હિંસા ભડકી.યાત્રા ને Somnath સે ગુજારાત કી ધડકનસે ગુઝરતી હુએ રાજ્ય મેં તશદ્દુદ ફૈલાયા. ઉસ યાત્રાકી કમાન નરેન્દ્ર મોદી કે હાથ મે થી. 1986, 1987, 1989 ઔર 1990 મેં જો ધાર્મિક હિંસા હુઈ, ઉસ દૌરાન મોદી BJP કે મહામંત્રી થા.

ઉસી દોર મેં રામમજન્મ ભૂમિ મોહિમ ગુજારાત મેં ઍક મર્કઝી મુદ્દા બનગઈ. December 6, 1992 કો જબ Babri Masjid ઢાયી ગઈ, તો ગુજારાત સે મર્દ, ઔરતેં ઔર નૌજવાન શાયદ પુરે હિન્દુસ્તાન મેં સેબસે બડા ટોળે કી શકલ મેં . ઉસ તોડફોડ મેં શામિલ થે. સુરત , એક ઍસા શહેર જો ધાર્મિક સોહાર્દ કી મિસાલ મનતા થા, ભી ઉન શહેરોં મેં શામિલ હોગયા, જહાં મુસલમાન ઔર હિંદૂ કોમોં કે સંબંધ પેહલે સે તનાવભરે થે. હિંસા ઉન દેહાતી લાકોં તક ભી ફૈલ ગઈ જો અબ તક ઇસ સબસે અસરમાં નહી થે.

સિતમ્બર 1990 મેં ગણેશ વિસર્જન કે મોકે પર, વડોદરા કી પકીલડી શહેરી હદ મેં હવે તક કે સેબસે ખૂનઆલુદ ફસાદ હુએ. દિવાલી શહેર ઔર રાવપુરા વિસ્તારમાં મુસલમાનોં કી દુકાનેં ગેસ કટરોં સે તોડકર લૂટી ગઇં ઔર આગ લગાદી ગઈ. વિસર્જન કી યાત્રા કે દૌરાન યે તબાહી ખુલ્લે દિનમેં, પુલીસ કી હાજરી મેં હુઇ. BJP કે મુંતખિબ લીડરોં ને મકસદબંદ ઢંગ સે મેન રોડ પર મુસલમાનોં કી મિલ્કિયત પર હમલે કરવાયે. માંડવી કે કરિબ વાલી જુમા મસ્જિદ ભી હમલોં સે મહફૂઝ ન રહી. વડોદરા કા યહ ફસાદ હુઆ હી થા કે અડવાણી કી રથ યાત્રા શુરૂ હુઈ. ઇસકે બાદ ચંદ મહિનોં તક છૂટપટ હિંસા કી વાકયાત ચાલતી રહે.

BJP ઔર ઉસકે Sangh Parivar સાથી તંઝીમોં ને ગુજારાતી સમાજ કો ઉગ્ર બનાને કે લિયે બાકાયદા કોશિશેં કી. નફરત ભરી લિટરેચર કી મૉટા પૈમાને પર તકસીમ, ઔર દૂસરે તરીકોં સે યે એજન્ડા ચલાયા ગયે. હિંદૂ ધર્મ કો ઝ્યાદા સે ઝ્યાદા aggressive તશરીહાત મેં પેશ કિયા ગયા, ઍક શઉરશુદા મન્સૂબે કે તાલુક્ક સે, યહાં તક કે હિંદૂઓં મેં યે એહસાસ પૈદા કિયા જાએ કે વો ઍક બહુમતી હૉને કે બાવજૂદ 'મુસલમાનોં કી તાઅલીમ' કે બહાને નાંસાફી કા શિકાર હો રહે હૈં, ઔર યે સબ કુછ 'vested interests('સ્થિર હિતો')' કે ઝરિયે હોરહા હૈ.

મુસલમાનોં કો ઉગ્રવાદી, દેશદ્રોહી ઔર પાકિસ્તાન પરસ્ત દિખાને કોશિશ બડી હિ પ્લાનડ ઢંગ સે કી ગઈ. ચંદ મૌકોઁ પર હિંદૂઓં કોઅપની અહેમિયત બચાને કે લિયે હથિયાર ઉઠાને તક કા હુકમ દિયા ગયા.

1992સે બાદ, થોડા સકૂન તો થા, લેકિન Muslims પર છૂટક હિંસક હમલાત જારી રહે. 1997 સે 1999 વચ્ચે, ખાસ કર દક્ષિણ ગુજરાતમે, એક નયા ટ્રેન્ડદેખનેકો મિલા.Sangh Parivar ને Hindu tribals ઔર Christian tribals વચ્ચે ફૂટ નાખી. 1998 ઔર 1999 મેં, Christian ઇદારે, ચર્ચ , સ્કૂલ, હોસ્પિટલસ કો મન્સૂબાબંદ ઢંગ સે નિશાન બનાવવામાં આવ્યાં, ખાસ કર સુરત, ડાંગ, વલસાડ વગેરે જિલ્લામે, ઉસકી વજહ સે યેહ એરિયા કે બિરાદરી ભી હિસ્સો મે બટ ગઈ.

BJP પહેલી દફા ગુજારાત મેં ઉન્નીસ સો પચાસ કે દહાઈ કે બિચ મેં અકતદાર મેં આયી. લેકિન 1998 સે, જબ કેશું ભાઇ પટેલ કી હકૂમત બાની, ઔર ખાસતૌર પર જબ September 2001 મેં નરેન્દ્ર મોદી ને વઝીરે આલા કી કુરસિ સંભાલી, તો રયાસત મેં ઐસી હવા બન ગઈ કે ખુલ્લી જગહ ઔર સમાજ કા માહોલ બેહદ આલૂદાગી કા શિકાર હો ગયા.

આખિરિ ચંદ સાલોં મેં નફરતભરે લિટરેચર કી લગાતાર બરસાત ને દિમાગ મે જહર ભરને કા કામ કિયા , જૈસે યે ઍક મામૂલી ચીજ બન ગઈ. લગાતાર જારી રહેનેવાળી ધાર્મિક દુશ્મની ને યે પૉઝિશન મઝીદ મસ્તહકમ કરદી.

રયાસત કી તરફ સે સંસ્થા જૈસે RSS, VHP, બજરંગ દળ ઔર ઇનસે મતઆસિર ગ્રુપકો ખુલ્લી હિમાયત મિલતી રહી. ઈસાઈ મજહબ કે ખિલાફ પ્રોપેગેંડા ઔર તશદ્દુદ શુરૂ કિયા ગયા.પોલીસ, હોમગાર્ડ, બ્યુરો ઔર તાલિમી ઇદારોં મેં એમ લૉગોં કો લાયક પૉઝિશન પર બૈઠાયા ગયા, જો યે ઉગ્ર નજરિયે સે મજબૂત તૉર પર જુડે હોએ થે.

મુસલસલ કોશિશોં સે આદિજાતિ વાલે પટ્ટે મેં દાખીલ હોને કી કોશિશ કી ગઈ, જહાં પેહલે BJP કા અસર બેહદ મહદૂદ થા. મઝહબી ઔર રસ્મી તકરીબોં કે દૌરાન ત્રિશૂલ, તલવાર ઔર દૂસરે હથિયાર તક્સીમ કિયે ગયે. નફરત ભરી સૉચ ઑર ધાર્મિક ઉગ્રવાદ કે નઝરિયે કો ફેલાને કે લિયે તરબિયાતી મુહીમ ભી ચલાયી ગઈ.

મુસલમાન કોમ કે તરફ સે બનાવટી 'હમલે' (જૈસે કે 'લડકિયો કા અગવા' ઔર 'મજબૂરી સે હિન્દુ લડકિ સે શાદી'), ઔર ઇસાઇયોં કે જો 'મજબૂરી દિન બદલને' વાલી કારવાઇયાં હૈં, ઐસી બાતે બના કર ઉન્હે માહોલ ગરમ કરને કી કોશિશ કે લિયે ઇસ્તેમાલ કિયા.

 સિર્ફ પીછલે ચાર સાલોં માં, ખતરે ઔર ધમકીયોં કે મહોલ ને ગુજરાતી મુઆશરે કે મુઆશરતી તાને બાને કો ગહેરા મુઅસ્સર કિયા હૈ. ૧૯૯૯ માં, કારગિલ જંગ કે દૌરાન, અહમદઆબાદ શહર માં તશદ્દુદ ફૈલ ગયા જબ ગુજરાત કે મુસલમાન ઠીક તરહ સે થે ઔર નાહ હી ઇસ કે સાથ હી પાકિસ્તાન કે હામી ઔર હિંદુસ્તાન કે હામી હૈં.

૨000 મેં, વાદી કશ્મીર મેં દહશતગર્દો કે જરિઅએ અમરનાથ યાત્રિઓં કે કતલ કે જવાબી કારરવાઇ કે દૌરાન, રિયાસત ભર મે રૂપિયા કે કરોડોં મેં જાયે વાલી મુસલમાન પ્રોપર્ટી કો લૂટમાર યા તબાહ કરદિયા ગયા થા. વી એચ પી, આર એસ એસ ઔર બી ડી જૈસી તંઝીમોં કી સરગર્મિયાં જ્યાદા સે જ્યાદા ઢઠાઇ હો ચૂકી હૈં ક્યુંકે વહ કાનૂન કી ખિલાફવર્ઝી કરતે હૈં, ઇસ પર એઇતેમાદ હૈ કે હમારી હુકૂમત (બી જે પી) કે ઇક્તદાર માં, ઉન્હેં કિસી સેંસર યા તાઝીરાત કી કારરવાઇ કા કોઇ ખૌફ નહીં હૈ.

ઇસ સ્યાસી તકસીમ કે તહત હી મોજૂદા કત્લેઆમ કી બુનિયાદ એહ્તિયાત સે રાખી ગઇ થી ઔર કિસી ભી મુનાસિબ લમ્હે માં, બે રહમી સે નાફિઝ કિયા ગાયા થા. અગર હિન્દુસ્તાની આઈન કે ખત ઔર રૂહ કો છુડાયા જાના ઔર ઇસ કી તસ્દીક કી જાયે તો, ઇસ મશક કા આગાઝ ગુજરાત – મહાત્મા કી સરઝમીન સે હોના ચાહિયે. હર મર્દ યા ઔરત કો બીસ જુરાઇમ કા મુરતકીબ હોને દેં, તહામ, વહ ઇંતેહાઈ મુખ્તસર મુદત કે સ્યાસી નતાઈજ સે કતઅ નઝર, તેજ ઔર સજા દિએ જાયેં. હિન્દુસ્તાન ઔર ઇસ કા આઈન અઝાલા કરને કે લિયે પુકાર રહા હૈ. જેસા કે મુઅત્તરાફ અફરાદ કી રૂહેં ભયાનક ફેશન માં કત્લેઆમ કી ગઇં. ઔર ગુજરાત કત્લેઆમ સે બચ જાને વાલે સપ્ને સે બચ જાને વાલે અફરાદ કી બાતે...

- <u>Mapping the violence (તશદ્દુદ કા મુખ્તસર નકશા) :-</u>

ગુજરાતના સોળ 24 જિલ્લાઓ સૌથી વધુ સંગઠિત સશસ્ત્ર ટોળાના હુમલામાં ઘેરાયેલા હતા. 28 ફેબ્રુઆરીથી 2 માર્ચ, 2002 ની વચ્ચે મુસ્લિમો, જ્યારે મોટાભાગના હુમલાઓ કેન્દ્રિત હતા. માર્ચના મધ્યભાગ સુધી મોબ્સ તેના પર હતા. અમદાવાદ અને મેહસાનાના કેટલાક ભાગોમાં તેઓ હજી પણ છૂટક છે. (બીજા ત્રણ જિલ્લાઓમાં સંગઠિત હિંસાના છૂટાછવાયા હતા.) 2-3,000 જેટલા ટોળા ઓછા ન હતા, મોટેભાગે તેઓ 5-10,000 કરતા વધારે મજબૂત હતા. આ અને હકીકત એ છે કે તેઓ તલવારો, ત્રિશુળ અને કૃષિ સાધનોથી સજ્જ હતા જે મારી શકે છે; હકીકત એ છે કે અગ્નિદાહ અને હત્યાની રીત ઠંડકથી સમાન હતી; બધા સૂચવે છે હુમલાઓ પાછળ કાળજીપૂર્વક યોજના હતી. તે ફક્ત પ્રશિક્ષિત કેડર છે જે ગુજરાત રાજ્યના હજારોમાં, આવી સંગઠિત રીતે ફેલાઈ શકે છે.

February 27, 2002:-

ગોધરા: સાબરમતી એક્સપ્રેસના બોગીમાં 58 વ્યક્તિઓએ જીવંત સળગાવી. (અમદાવાદ અને આનંદમાં રસ્તા પર છરા મારવા માં આવ્યાં). મુસ્લિમ વિક્રેતાના વરોદરા પર છરાબાજી, કારણ કે કર સેવક રાજપારડી ગામ પરત ફર્યા, ટેમ્પો માં કીડિયાડ થી મોડાસા સફર કરી રહેલા 65 ને જીવતા સળગાવી દેવામાં આવ્યા.

February 28, 2002:-

* અમદાવાદ: સિવિલ હોસ્પિટલ, સોલા. શરીર આવી રહ્યા છે, નારે બાજી ચાલુ છે.

* ગુલબર્ગ સોસાયટી, ચમનપુરા: 20-22,000 ના સશસ્ત્ર ટોળાએ આખી ગુલબર્ગ સોસાયટીને સાત કલાકથી વધુ સમય સુધી ખંડણી કરી. સિત્તેર વ્યક્તિઓને જીવંત સળગાવી. (10-12 મહિલાઓ અને છોકરીઓ પર બળાત્કાર ગુજારવામાં આવ્યો). કમિશનર પાંડે પીડિતોને બચાવવામાં નિષ્ફળ ગયા.

-નરોડા પાટીયા: 15,000 ના સશસ્ત્ર ટોળાંઓ અને 200 થી વધુ લોકોના જીવ ગુમાવનારા મહિલાઓ, બાળકો અને પુરુષોની હત્યા; ટોળાઓ દ્વારા રાઇફલ્સથી ખાનગી ફાયરિંગના પૂરતા પુરાવા , ત્રીશૂળ, ધારીયા, ભાલા અને અન્ય શસ્ત્રોથી સજ્જ છે. (પોલીસે જોયું).

* નરોડા ફ્રૂટ માર્કેટ બજાર: 10,000 ના સશસ્ત્ર ટોળા મુસ્લિમ જથ્થાબંધ વેપારીઓને ચુની ને હુમલો કરે છે.

* ઓઢવ, ગોમતીપુર અને અમરૈવાડી. ટોળા પર હુમલો.

* પાલડી.: વિશાળ ટોળા દ્વારા હુમલો કર્યો. ન્યાયાધીશો/પોલીસ ક્વાર્ટર્સ પર હુમલો કર્યો

* કબાડી માર્કેટ: 7-10,000 ના ટોળા દ્વારા હુમલો કર્યો; તબાહી ચાર દિવસ ચાલુ રહી.

* વટવા: 10-20,000 ના ટોળા દ્વારા હુમલો કર્યો.

લઘુમતી વિસ્તારોમાં restaurants અને હાઉસિંગ સોસાયટીઓને નિશાન બનાવવામાં આવે છે.

અમદાવાદ, બરોડામાં અને હાઇવે પર 1,100 હોટલો 28 ફેબ્રુઆરીથી 1 માર્ચની વચ્ચે કેમિકલથી સળગાવી.

એક ટોળાએ પ્રથમ સરખેજ-ગાંધિનગર હાઇવે પર હોન્ડા સિટી કાર શોરૂમમાં તોડફોડ કરી.

* વડોદરા: 7 વ્યક્તિઓ માર્યા ગયા અને ફતેહપુરા, છીપાવાડ અને મકરપુરાના વિસ્તારો પર ટોળાના હુમલામાં 30 ઘાયલ થયા.

* વડોદરા રૂરલ: સવીલી, છોટૌદૈપુર, દેસાર, સોખડા, લક્ષ્મીપુરા, પાદરા, વડુ, કરજન, વાઘોડીયા, ઉદલપુર, તરસાલી. કિસાનવાડી, સમાજ સોસાયટી, માધવનાગર, અસ્બી ચોલ પર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. ગ્રામીણ ભાગોમાં, સોખાડા અને ચપ્પડ ને નિશાન બનાવવામાં આવ્યા હતા.

* ગાંધિનગર: એક ટોળા ઉચ્ચ-સુરક્ષા ઝોનમાં જૂની સચિવાલય બિલ્ડિંગમાં પ્રવેશ કરે છે અને ડબ્લ્યુએકેએફ બોર્ડ અને રાજ્ય લઘુમતી ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશનની offices ને બાળી નાખે છે.

* સાબરકાંઠા:

* પ્રંતિજની નજીક: સ્થાનિક ટેક્સીમાં મુસાફરી કરતા ત્રણ બ્રિટીશ નાગરિકો પર હુમલો કરવામાં આવે છે; એક જીવે છે; ડ્રાઇવર માર્યો ગયો છે, બે હજી ગુમ છે.

ચાર-પાંચ દિવસો: મેઘરાજ, બાયડ, ધનસુરા, વડાલી, પ્રંતિજ, વિજયનગર, ડોલાપુર, ફઝલપુર, માધવકમ્પા, તેલોદ, મોડાસા, માલપુર, સરડોઇ, હિમાતનગર, ઇડર, ખેડબ્રાહમા, ભિલોડા, ગાજરા, ઝાલદાર, ફેદી, પાંધરવાડા, કાવાથ, ઉન્જા, ડેડોલ, મેઘધરોલ, સથામ્બા, શામલાજી, ડેમાઇ, લિમખેડા, હેલોલ. સાબરકાંઠા દ્વારા હાઇવે પર લોગો ને ટાર્ગેટ કરવામાં આવ્યાં.

વીએચપી અને બીડીના સ્થાનિક નેતાઓના સ્થાનિક નેતાઓના ટોળા અને રસ્તાઓને ઘેરે કરે છે અને દૂધ, શાકભાજી અને અન્ય મૂળભૂત ખાદ્ય ચીજો લઈ જતા તમામ વાહનોને રોકે છે.

*હિંમતનગર: એક યુવાન મુસ્લિમ છોકરાને કથિત રીતે ગોળી વાગી.

* અમદાવાદ ગ્રામીણ: ધોળકા , જેતલપુર, રામોલ, મંડલ, ત્રિશૂળ, તલવારો અને કૃષિ સાધનોથી સજ્જ 3000 થી વધારે ટોળા દ્વારા નિશાન બનાવવામાં આવ્યા.

*ભરુચ શહેર

*અંકલેશ્વર જીઆઈડીસી વિસ્તાર.

March 1, 2002:-

*પંચમહલ:

*પાંઠરવાડા: પંચમહાલના ખાનપુર તાલુકામાં 70 લોકોએ જીવંત પધરવાડા ગામને બાળી નાખ્યા.

ગોધરાથી આશરે 50 કિમી દૂર કાલોલ અને હાલોલ ની વચ્ચે સ્થિત ડેડોલ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક મોટા ટોળાઓથી જીવંત છ વ્યક્તિઓ; 200 થી વધુ લોકોના ટોળાએ તેમની સાથે પકડ્યા, કેરોસીનમાં ડોઝ કર્યા અને તેમને જીવંત બાળી નાખ્યા. પીડિતોમાંથી, ચાર મહિલાઓ હતી.

નિર્દયતાથી હુમલો : ગોધરા, કડદરા, અંજનવ, સંતરામપુર

અસરગ્રસ્ત: લિમખેડા, ડેડોલ, મોરા.

*મેહસાના:

સરદારપુરા વિલેજ: લઘુમતી સમુદાય સાથે સંકળાયેલા 8 ફાર્મ મજૂર જીવંત બળી ગયા.

અન્ય નગરો અને ગામોએ નિર્દયતાથી હુમલો કર્યો: પાંસાર, વિઝનગર, ઉન્જા, ઉમ્તા, બેચરાજી.

ખેડા:- : ગામો/શહેરો ને ખરાબ રીતે અસર થઈ: મેહમદાવાડ, જિંગર, ઘોડાસર, ઘેડા, નાદિયાદ,

ગ્રામીણ: ઓડ, વાસદ, પેટલાદ, ખંભત, સજીત્ર, ધર્મજ, બરસદ, મહેમદાવડ, કથલાલ, વિરસેડ,

બાલાસિનોર, પીજ, સરસ, ચીખોદરા, ડાકોર, નિલમપુરા, પહદ, થસારા, સેવલિયા, રતનપુર,

હલદાસવર, ટિમ્બા, ખાલસાર, ચક્લાસી, પીજ , પીપ્લક, ડુમરાલ.

*અમદાવાદ: ગોમતીપુર, વટવા: લૂંટમાર

*ગાંધિનગર: 1 માર્ચે 30 વર્ષમાં પહેલી વાર ગાંધીગરમાં કર્ફ્યુ. ચોક્કસ નિવાસસ્થાનને લક્ષ્યમાં રાખીને અને મુસ્લિમોની મિલકતો માં ખુલ્લા ફરી રહ્યા હતાં. પોલીસ E રાધાકૃષ્ણે કહ્યું કે કર્ફ્યુ સાવચેતી તરીકે લાદવામાં આવ્યો છે.

*જૂનાગઢ: સાંપ્રદાયિક સૌહાર્દના આ આશ્રયસ્થાનમાં છરાબાજી સાથે થોડો તણાવ જોવા મળ્યો

માર્ચ 1 ના રોજ પરંતુ સ્થાનિક પોલીસ દ્વારા મામલો ઝડપથી હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

*બનાસકાંઠા: દાંતા તાલુકાના માંકડી, થલવડ, જીતપુર: આખા ગામો બળી ગયા છે.(ચાર બોહરા મુસલમાનોને જીવતા સળગાવી દેવાયા.

ગામો ખરાબ રીતે અસરગ્રસ્ત: ડીસા, સેસણાવા, દાંતા, ધાનેરા, થરા, થરાદ, ભીલડી, સિહોરી, ભાભર, હડાદ, માંકડી, પાંથાવાડા, માલોત્રા, પાલનપુર, વિજયનગર, વડગામ, લાખણી.

*પાટણ: ચાણસ્મામાં હિંસા.

રાધનપુર ગામમાં જીપમાં મુસાફરી કરી રહેલા ત્રણ વ્યક્તિઓ પર હુમલો, બેના મોત; એક બચી જાય છે. *વરોદરા-બેસ્ટ બેકરી, હનુમાન ટેકરી, વાડી પાણીગેટ, રાઘવપુરા, મચ્છીપીઠ *

વરોદરા ગ્રામ્ય-રાહોવપુરા, તુલસીવાડી, ભાયલી. લક્ષ્મીપુરા, બાજવા, મરેઠા, તેજગઢ અને ગ્રામીણ વરોદરાનાં આદિવાસી વિસ્તારોમાં કણવાટને નિશાન બનાવવામાં આવ્યા છે

*આણંદ: ગામોને ખરાબ રીતે નિશાન બનાવાયા: મોગર, સારસા, ચિકોદ્રા, બેડવા, સામરખા અને ઓધ, વાસદ.

ભરૂચ: રાજપારડી, રાજપીપળા, દેવળીયા.

March 2, 2002:-

*ભરૂચ: ભરૂચ શહેર, અંકલેશ્વર

ગ્રામીણ: ભીમપુરા, આમોદ, વાલિયા, નેત્રંગ, જંબુસર, નાંદોદ, ઝગડિયા, અંદાડા, દિવા.

હાલોલ: ફેક્ટરીઓ, ટ્રકોને આગ લગાવી દેવામાં આવી; હાલોલ ઔદ્યોગિક પટ્ટામાં 5 યુનિટને આગ લગાવી દેવામાં આવી; હાલોલમાં જનરલ મોટર્સ ફેક્ટરીમાંથી 63 ઓપેલ એસ્ટ્રા લઈ જતી 9 ટ્રકો બળી ગઈ. ફિલ્મ નિર્માતા સાજિદ નડિયાદવાલાની માલિકીની લકી સ્ટુડિયો પણ બળીને ખાખ થઈ ગઈ.

આગ લગાવવામાં આવેલા 5 યુનિટમાં ચાર પ્લાસ્ટિક ફેક્ટરીઓ અને એક એન્જિનિયરિંગ યુનિટનો સમાવેશ થાય છે. હાલોલના ઔદ્યોગિક શહેરમાં તણાવ રહ્યો કારણ કે

શહેરની સીમામાં માત્ર 17 પોલીસકર્મીઓ ફરજ પર હતા અને તેઓ

ફેક્ટરીઓને નિશાન બનાવતા ટોળાને રોકવામાં અસમર્થ હતા.

રાજકોટ: રાજકોટ (આ પહેલાં ક્યારેય સાંપ્રદાયિક હિંસાનો અનુભવ થયો નથી) માં અજિત, શાપર-વેરાવળ અને GIDC એસ્ટેટના ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં હિંસા ફેલાઈ હતી. એકલા અજિત ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં 25 નાના અને મધ્યમ ઔદ્યોગિક એકમોને આગ ચાંપી દેવામાં આવી હતી. શાપર-વેરાવળ વિસ્તારમાં, સૂરજ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ, નાઝીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, પોલિમર પેકેજિંગ અને એન્ટેક ટેલિવિઝન જેવા એકમોને ટોળાએ નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું.

રાજકોટ શહેર અને ગોંડલ ગામને નિશાન બનાવવામાં આવ્યા.

*લાતીપોટ: લાકડાના લાકડાના સ્ટોકવાળા લગભગ 15 એકમોને આગ ચાંપી દેવામાં આવી હતી, જેના કારણે લગભગ 5 કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું. કેવડાવાડી અને ગુંદાવાડી વિસ્તારોમાં, બાઝુકી ઉદ્યોગો અને કીર્તિ પેકેજિંગ જેવા એકમો, જેમાં પેકેજિંગ સામગ્રી અને કાર્ડબોર્ડનો મોટો સ્ટોક હતો, તેને આગ ચાંપી દેવામાં આવી હતી. પ્રત્યક્ષદર્શીઓ કહે છે કે આ વિસ્તારોમાં પોલીસ તૈનાત અપૂરતી હતી.

મહેસાણા, ગોધરા, સુરત, વડોદરા અને આણંદમાં હિંસા ફાટી નીકળી. મુખ્યમંત્રી તરીકે પણ મોદીએ 'શાંતિ પાછી આવી છે' તેવી બડાઈ મારી અને '૯૦ ટકા હિંસા' ઓછી થઈ હોવાના મોટા મોટા દાવા કર્યા, મહેસાણાના સરદારપરા ગામમાં ૨૯ મુસ્લિમોને સળગાવી દેવામાં આવ્યા અને સુરત, ભાવનગર, સાબરકાંઠા અને વડોદરામાં અલગ અલગ ઘટનાઓમાં ૩૯ થી વધુ લોકો માર્યા ગયા.

March 2, 2002:-

૨૮ ફેબ્રુઆરીથી બેકાબૂ ટોળા દ્વારા હિંસામાં તેમના ઘરો અને વ્યવસાયિક કેન્દ્રોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોવાથી, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ, અમદાવાદ, ખેડા, બરોડા, બ્રોચ, સુરત અને ભાવનગર જિલ્લાઓના દૂરના વિસ્તારોમાંથી પરિવારો સલામત સ્થળોએ ભાગી ગયા. સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત જિલ્લાઓ અમદાવાદ, મહેસાણા, સાબરકાંઠા અને પંચમહાલ હતા જ્યાં છેલ્લા પાંચ દિવસમાં થયેલી હિંસામાં ઘરો અને દુકાનોમાં તોડફોડ અને લૂંટફાટ બાદ મોટી સંખ્યામાં લઘુમતી સમુદાયના ઘરો અને દુકાનોને આગ ચાંપી દેવામાં આવી હતી અને પરિવારના સભ્યોના મોત થયા હતા.

March 3, 2002:-

*ગાંધીનગર: ૨૮ ફેબ્રુઆરી, ૧ અને ૨ માર્ચના રોજ શહેરના તમામ ભાગોમાં મોટી સંખ્યામાં દુકાનો, શોરૂમ, લારી-ગલ્લા અને મુસ્લિમોના ઘરોને પણ આગ ચાંપી દેવામાં આવી હતી.

March 4 , 2002:-

*રાજકોટ જિલ્લામાં સુરત, ભાવનગર, અમદાવાદ, મોરબી. 3 માર્ચે સુરત, ભાવનગર અને અમદાવાદ સહિત અનેક વિસ્તારોમાં હિંસા શેરીઓમાં ફેલાઈ ગઈ. ભાવનગર અને સુરતમાં મિલકતને આગ ચાંપી રહેલા અને માલસામાન લૂંટી રહેલા ટોળા પર પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. રાજકોટમાં મોરબી જિલ્લો પણ હિંસામાં ફસાયેલો છે.

March 4, 2002:-

તોફાની ટોળા પર પોલીસે કરેલા ગોળીબારમાં સાબરકાંઠામાં 2 અને ખેડામાં એકના મોત થયા હતા, જ્યારે 6 લોકો વડોદરા, મહેસાણા અને દાહોદમાં હિંસાની અન્ય ઘટનાઓમાં માર્યા ગયા હતા.

*વડોદરા ગ્રામ્ય: સાવલી, છોટાઉદેપુર, ડેસર, સોખડા (વડોદરા), લક્ષ્મીપુરા ગામ, પાદરા, વડુ, કરજણ, વાઘોડિયા, ખદલપુર; (છોટાઉદેપુરમાં હિંસા 12 માર્ચ સુધી ચાલુ રહી).

March 6, 2002:-

નરોડા, ગુલબર્ગના પીડિતોના સંબંધીઓ વિના સામૂહિક દફનવિધિ.

ગોધરાકાંડ પછીના 96 જેટલા મૃતદેહોને આજે સાંજે દૂધેશ્વર કબ્રસ્તાનમાં એક સામૂહિક કબરમાં દફનાવવામાં આવ્યા હતા; શહેરની બહારના સરખેજમાં લગભગ 200 પીડિતો માટે બીજી એક સામૂહિક કબર કાલે દફનવિધિ માટે તૈયાર કરવામાં આવી રહી હતી.

એક મોટી કબર ખોદવામાં આવી હતી અને સિવિલ હોસ્પિટલના શબઘરમાંથી લાવવામાં આવેલા મૃતદેહોને એક પછી એક તેમાં ઉતારવામાં આવ્યા હતા. તેઓ નરોડા પાટિયા અને ગુલબર્ગ સોસાયટીના હત્યાકાંડના પીડિતો હતા.

તેમાં 6 મહિનાના બાળક સહિત 5 બાળકો હતા; 46 મહિલાઓ, જેમાં એક ગર્ભવતી હતી અને એક અપંગ પુરુષ જેની ઘોડી બાજુમાં હતી. 500 લોકો ચૂપચાપ જોઈ રહ્યા હતા અને દુઆ ઓ કરી રહ્યા હતાં . મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી, એક કિલોમીટરથી ઓછા અંતરે થી નીકળ્યા પંરતુ ને કબ્રસ્તાનની મુલાકાત લીધી ન હતી.

Continue...

""

બસ યહ તો જુલ્મ કી એક ઝલક થી, અગલે ઇસ્યૂ મે હર ટોપિક પર બહુત ગેહરાઇ સે બાતે રખી જાયેગી.

Issue 3 કા ઇન્તેઝાર કરે,

શુક્રિયા.